

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЯАМЫЗЫ
НАЦИОНАЛ ШКОЛА ХӨГЖҮДЕР ИНСТИТУТ
КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ 9 ДУГААР ГИМНАЗИЯЗЫНЫҢ
ЭТНОПЕДАГОГИКТИГ КУРЛАВЫР ТӨВҮ

Литературлуг чурт шинчилели

Немелде өөредилгениң чижек программазы

Кызыл – 2022

ББК С (Тув)

Т у р г у с к а н а в т о р у: *Светлана Чоодуевна Шулуу-Маадыр*, Кызылдың 9 дугаар Гимназиясында “Улусчу ужурлар” эртеминиң дээди категорияның башкызы.

Р е ц е н з е н т и з и: *Мария Амын-ооловна Кужугет* ТывКУ-нуң литература музейиниң эргелекчизи, Тываның Улустун чогаалчызы.

Э р т е м у д у р т у к ч у з у: *Алевтина Сугдуровна Шаалы*, педагогика эртемнериниң кандидады, доцент, Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы, РФ-тиң дээди профессионал болгаш ниити ортумак өөредилгениң хүндүлүг ажылдакчызы.

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Амгы үениң сайзыраңгай компьютер техниказының ачызында өөреникчи кижиге кандыг-даа эртем адырында ажыдышкыннарны билип ап болур. А бодунуң киржилгези-биле чурт шинчилел айтырыгларын сонуургаары школачы кижиге солун болгаш ажыктыг. Чурт шинчилел ажылы кандыг-даа өөрөдилге черинде чугула черни ээлеп, сургуулдарга немелде билигни берип, угаан-бодал сайзыралынга, сагыш-сеткилин байыдарынга кончуг чугула чүүл болур. Ортумак школада өөрөдилге эртемнериниң чорудуп турар чурт шинчилел ажылы аңгы-аңгы угланышкыннарлыг:

- Төөгү угланышкынныг чурт шинчилели;
- Литература угланышкынныг чурт шинчилели;
- Уран чурулга угланышкынныг;
- Этнографтыг угланышкынныг;
- Экология угланышкынныг;
- География угланышкынныг.

Оларның бир угланышкыны – литературлуг чурт шинчилелин Тыва Республиканың Этнопедагогиктиг курлавыр төвүнге өөрөдил тускай курс кылдыр сүмелеп, ооң немелде өөрөдилгениң чижек программасын тургускан.

Чурт шинчилел ажылы кандыг-даа өөрөдилге черинде чугула черни ээлеп, сургуулдарга немелде билигни берип, угаан-бодал сайзыралынга, сагыш-сеткилин байыдарынга кончуг чугула болур. Чурт-шинчилел ажылының хөй адырларының аразында литературлуг чурт-шинчилел онзагай черни ээлеп турар.

Аныяк-өскенниң угаан-медерелиниң база мага-бодунуң быжып сайзыраар үези 14–16 харлыында дыл, чугаа-домак, амыдыралдың хөй талаларын алгаан онзагай ном-дептер болгаш оларны бижип турар чогаалчылар дугайында билиглер эргежок чугулазын барымдаалааш, школаның 9–10 класстарынга «Литературлуг чурт шинчилелиниң чугулазы» деп немелде өөрөдилгеге чорудар тускай курсту кириренин сүмелеп турар.

«Өөрөдилге черлери төрөөн дылды кижизидилгениң, өөрөдилгениң болгаш культураның чепсээ өске дылдар өөрөдилринче үндезин кылдыр ажыглаар хүлээлгелиг. Дыл билир кижиге дээрге-ле үнелиг байлактың ээзи-дир» – деп Тыва Республиканың өөрөдилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының Концепциясында айтырган. А дылдың эдилекчилери, чон аразынга

нептередикчилери, чечен-мерген утка-шынарынче, чугаа культуразынче доктаамал сагыш салып чоруур кижилер – чогаалчылар, уран-чечен сөстүң дарганнары. А оларның чурттап чораан үезин, чогаадкчы ажил-чорудулгазының кол талаларын, салгалдарны шын орукче угаадып, кижизидип чоруур онзагай чогаалдарын сонуургаар, номчуттунарынга ынак школачыларны хевирлээри амгы үеде чугула апарган. Чечен чогаалдарны номчуурундан аңгыда, чогаалчының боду-биле ужуражып, ооң чогаадкчы мастерская өрээли азы бажыңынга экскурсиялап баары, ооң адын салган номну холга тудуп сонуургаары дээш өске-даа сонуурганчыг материалдар школачы кижиге херек.

Чер-чуртувустуң байлаа – ажил-ишчи чон, ооң аразында чогаалчылар биле школаның быжыг харылзаазын илередип көргүспүшаан, ат-сураглыг кижилерниң үлегер-чижээнге өөредип, кижизидер сорулгалыг гимназияда «Саянның чаңгызы» аттыг литература клувун тургускан. Ооң угланышкынынга даянып, литературлуг чурт шинчилел деп программаны тургускан.

Кол сорулгазы:

– тыва улустуң үндезин культуразында чурт шинчилел ажылының, база ооң бир адыры – литературлуг чурт шинчилелиниң кол арга-методтарын, чепсектерин өөреникчилерге билиндирери болур;

– чурт шинчилел ажылының чажыттарын, ооң иштинде литературлуг чурт шинчилел айтырыгларын сонуургап өөренир күзелди школаларда үстүкү класстарның өөреникчилеринге оттурар;

– литературлуг чурт шинчилел ажылынга школачылар улуг сонуургал-биле киржип, шаа-биле кандыг-бир шинчилелди кылып шыдаптар күзелдин деткиир;

– ук ажылды шинчилеп кылырда, дылдың уран-чечени аас болгаш бижимел чугаа чугула болганда, өөреникчилерниң төрөөн дылынга хандыкшылын сайзырадыр;

– литературлуг чурт шинчилелиниң ажылынче өөреникчилерни эвилелдеп, хостуг үезинде чурт шинчилел ажылын сонуургап, аңаа хандыкшыырын чедип алыр;

– республикавыста ат-сураглыг чогаалчыларның тураскаалдыг черлерин сонуургап, чогаалчы болгаш үе деп билиишкиннерни шингээдип алыр.

Литературлуг чурт шинчилелиниң бир хевир – класстан дашкаар янзы-бүрү хемчеглер: чогаалчы-биле ужуражылгага тураскааткан класс

шактары, литературлуг кежээлер, литературлуг викториналар, театрже үнүүшкүн, экскурсия.

Чогаалчылар болгаш чогаал шинчилекчилери-биле ужуражылгалар үезинде тыва дыл, тыва чогаал башкылары, үстүкү класстар өөреникчилери, ада-иелер база киржип, уран-чечен сөстүн каннакчылары, мастерлериниң чогаалдарындан үзүндүлери, янзы-бүрү шүлүктериниң аянныг номчулгазын кылып, чогаалчылар-биле ажык чугааны чорудар.

Бо сорулганы чедип алыры дараазында **чугула айтырыгларны** шиитпирлээринден хамааржыр:

1. Литературлуг чурт шинчилел дугайында, янзы-бүрү чоннарның үзел-бодалдарының илередикчилери шылгараңгай чогаалчыларның салгалдарга арттырып каан өөредиглерин билип алырынче, оларны сайгарып билиринче аныяк салгалды углаары. Кижилерниң аразында харылзаа хамыкты мурнай сөстен, чугаа-домактан эгелээр. Келир үениң аныяктары делегей чергелиг дылдар-биле чергелештир бодунуң төрөөн дылынга хостуг чугаалап билир, чонунуң эртине-байлаа – улустуң аас чогаалының, чоннуң чечениниң чижектерин чугаа-домаанга ажыглап шыдаар кылдыр хевирлеттинген болур ужурлуг.

2. Чогаалчылар деп кымнарыл, оларның иштики делегейин билип алырынга болгаш чогаал маадырларының сагып чораан чаңчылдарын, ёзулалдарын, ужурларын шиңгээдип алырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары.

3. Өөреникчилерни боттарының келир үези, эртем-сургуул, мергежил чедип алыр үезинде чогаалчылар ышкаш төрөөн дылының эдилекчилери болуп чоруурунга белеткээри. Өзүп оран салгалдың мөзү-шынарын хевирлеп, оларның угаан-медерелин сайзырадып, сөс-домаан чечен-мерген, чедингир кылдыр өөредири – кижиниң төрөөн дылындан, чечен чогаалдың үнген дөзү болуп келген улустуң аас чогаалындан дорт хамаарылгалыг. А оларның эдилекчилери, нептередикчилери, үнелекчилери – үндезин тыва чон, оларның аразында уран-чечен сөстүн дарганнары – чогаалчылар, шүлүкчүлөр.

Сураглыг эртемден-этнограф, Тываның Улустуң чогаалчызы Монгуш Борахович Кенин-Лопсанның «Тыва дыл аялгазының, байлааның болгаш чаражының талазы-биле делегейниң өске кандыгдаа дылдарындан дудак чок» дээни кончуг-ла шын. Ол-ла эртемден-чогаалчывыстың бодалында бистиң Тывада күрүне дылы – орус дылды эки билип алыр дизе, төрөөн тыва дылын тергиин билир ужурлуг бис

деп билиишкин дараазында одуругларда сиңниккен: «Төрөөн дылды өөрөнгөним – орус дылды билиримниң дөжү болгаш масказы-дыр».

Делегей чергелиг сурагылыг чогаалчы Чингис Айтматов «Кандыгдаа чоннуң төрөөн дылы дээрге катап таттынмас онзагай чаяалга, болуушкун-дур. Ону уттур болза, улуг чидиригге таварышканы ол... Төрөөн чер, төрөөн чон база төрөөн дыл бүгү-ле шаптараазыннары, чедиишкиннери-биле мөөңнөшкөш, чоннуң культуразын диргизип, бүгү делегейге билдингир болурунга чедирер» – деп демдеглээни кончуг чөптүг.

Кандыгдаа өөрөдилге эртемниң сиңгээдип алырынга немелде билиглер чугула херек. Ындыг билиглерни чурт шинчилел ажылын чорудуп тура, сиңгээдип ап болур. Ол солун болгаш чугула ажил кижиниң ниити билиин калбартып, угаан-бодалын, иштики сагыш-сеткилин байыдар, төрөөн чер-чуртунуң эрткен оруун, төөгүзүн өөрөнмишаан, аңаа хүндүткелди, чоргааралды оттурар, ниитилел, оран-делегейже көрүжүн тодарадыр, мөзү-шынарын хевирлээр. Литературлуг чурт шинчилелиниң айтырыгларын Тываның күрүнө университетиниң улуг башкызы М.А. Күжүгеттиң үндүргөн номнарындан делгеренгейи-биле билип ап болур.

«Литературлуг чурт шинчилели» деп эртемниң кол сорулгазы – болдунар барымдааларны ажыглап тургаш, чогаалчыларның төрөөн чери-биле янзы-бүрү харылзааларын көргүзери. Литературлуг чурт шинчилели ыяап-ла чогаалчыларның чер-чурту, ооң ажилдап-чурттап чораан черлери-биле холбашкан болур. Кижиниң төрөөн чериниң амыдыралы, төөгүзү, культуразы, агаар-бойдузу, чонунуң чаңчылдары эстетиктиг ужур-уткалыг болгаш, ооң чогаадыкчы ажылынга улуг салдарлыг. Чогаалчы биле ооң төрөөн чериниң аразында кончуг нарын болгаш чараш харылзаа турар. Ынчангаш төрөөн чери чогаалчы кижиниң чогаадыкчы хей-аъдының үнгөн дөзү болур. Ол бүгүнү сайгарып өөренири национал төөгүге, культурага, амыдырылга хамаарыштыр кончуг ажыктыг чүүл болур» – деп башкының «Литературлуг чурт шинчилелин школага чорудары» деп чүүлүндө айткан.

Үениң байдалыга дүүштүр программаны боттандыраы-биле мындыг таарымчалыг байдалдарны тургузары чугула:

– литературлуг чурт шинчилелди өөрөнип тура, уругларны республиканың болгаш россияның чоннарының чогаалдарын сонургап өөрөнирин сүмелээр;

– делегей чоннарының, Россияның, Тываның чогаалчыларының чогаалдарында мөөңнеттинген амыдыралчы чижектеринден үлегер ап көөрү;

– литературлуг чурт-шинчилелдин хөй талаларын шинчилеп, неделяда 1 шакты өөредилге черлеринин боттарының тодаратканы ёзугаар өөредилге планынче киирери;

Литературлуг чурт шинчилел курузун өөрөнгенинин түннелдери:

– төрөл чонунуң, бурунгу өгбелеривистиң, ооң иштинде чечен сөстүң дарганнары чогаалчыларның төөгүден бээр угаадып келген чаагай чаңчылдарының салгакчызы мен деп миннип, оларны сагып, тарадып чоруурун магадылаар;

– литературлуг чурт шинчилел дугайында шингээткен билиглерин ада-иелери-биле үлежиң, өг-бүлезиниң кежигүннериниң аразында харылзаазында төрөөн дыл болгаш чогаал, аас-чогаалдың хевирлерин ажыглап билириниң чугулазын медегер билирин чедип алыр ;

– чогаал маадырларындан үлегерлеп алган кижизиг мөзү-бүдүштү хевирлээри-биле өг-бүлезинге, чонунга хүндүлел ёзулалдарын сагыыры.

Бо сүмелеп турар курска демдек салыры база онзагай – школага чаңчыл болган 5, 4, 3 деп демдектер-биле уругларның билиин, кылып билир чүүлдерин үнелевейн, оларны тест, анкета таварыштыр чорудар болгаш кичээлдерниң өске-даа хевирлеринге уругларның киржилгезинден түннеп болур.

Программаның тургузуу:

Курсту ийи кезекте бөлүктөөн:

1. Чоннуң эртине-байлаа–улустуң аас чогаалы – кайгамчык чогаалдарның үнген дөзү.

2. Чогаалчылар болгаш школа.

Тускай курсту **9 класс** назылыг сургуулдарга өөредир, неделяда 1 шак, чылда 34 шак көрдүнгөн.

I. Улустуң аас чогаалы чоннуң эртине-байлаа – кайгамчык чогаалдарның үнген дөзү

Чоннуң чогааткан аас чогаалдары үе-дүптен бээр этностуң амыдырал-чуртталгазын, күзел-бодалдарын, сеткил-сагыжын уран-чечени-биле илередип турар өөредилге-кижизидилгелиг чечен-мерген

чогаалдар болур. Улустуң аас чогаалы аныяк салгалдың угаан-медерелин сайзырадырынга, сагыш-сеткилин байыдарынга, аажы-чаң, мөзү-бүдүжүн хевирлээринге улуг кижизидикчи салдарны чедирип турар.

Келир үениң салгалы делегей чергелиг дылдар-биле чергелештир бодунуң төрөөн дылынга хостуг чугаалап билир, чоннуң эртине-байлаа–улустуң аас чогаалының, чоннуң чечениниң чижектерин чугаа-домаанга ажыглап шыдаар кылдыр хевирлеттинген болур ужурлуг. Төрөөн тыва дылывыстың ачызында амгы салгал улустуң аас чогаалының янзы-бүрү хевирлерин сонуургап, дылывыстың байлаан шиңгээдип ап турар.

Аныяк-өскенниң угаан-медерелиниң база мага-бодунуң быжып сайзыраар үезинде өгбелеривистиң чечен-мергенин сиңирген улустуң аас чогаалы – дугайында билиглер эргежок чугулазын барымдаалааш, «Чоннуң эртине-байлаа – улустуң аас чогаалы – кайгамчык чогаалдарның үнген дөзү» деп кезээн программаже кириген. Ооң сорулгазы: сургуулдарга ада-өгбелеринден, дөргүл-төрелдеринден дамчып келген улустуң аас чогаалының хевирлери-биле таныштырбышаан, уран-чечен сөстү үнелеп билири, ооң дузазы-биле национал аажы-чаңга чаңчыктырары, кижизиг чараш чаңчылдарлыг салгалды хевирлеп, оларның сагыш-сеткил, мөзү-шынар сайзыралын чедип алыры. Национал шынар сиңниккен омур-хевирни дүрзүлээр, эки корум-чурумнуг, бүдүштүг, топтуг аажы-чаңныг аныяк салгалды хевирлээри.

Календарь-тематиктиг план

№ п/п	Кичээлдиң кезектериниң (модуль) база темаларның ады	Шактарның саны			Билиг хыналдазының хевирлери
		Шуугу	Теория	Практика	
I. Чоннуң эргине-байлаа – улустуң аас чогаалы – кайгамчык чогаалдарның үнгөн дөзү					
1	Улустуң аас чогаалының тывылганы, оон хевирлери: мифтер, тоолдар, үлегер домактар, триада-тывызыклар, дүрген чугаалар, улустуң ырлары, кожамыктар, алгыш-йөрээлдер.	1	1		Делегейниң фольклор тураскаалдары (слайдылар көрүлдези) Капсырылга №1
2	«Шыян ам». Тоолдар делегейинче аян-чорук. Делегей улузунуң тоолдары.	2	1	1	Тоолдар номнар делгелгези. Үзүндүлери сценажыдары
3	Авторлуг тоолдар. С.С. Сарыг-оол «Агар-сандан ыяш»; К.-Э. К. Кудажныё «Алдын кушкаш»; д.о.ө.	2	1	1	Тоол чогаадырын шенеп көөрү
4	Үлегер сөске кагжыптаалы, че-ве! Кым хөй үлегер домак билирил? (кичээл-мөөрей).	2	1	1	Орус, тыва үлегер домактар аяннашкаан тывары
5	«Эки аът ээзин байыдар, экер оол чонун алдаржыдар» үлегер домактың утказы (беседа, мини-викторина).	2	1	1	Чогаадыкчы-практиктиг онаалга: үлегер сөстөр дептержигежин кылыры
6	Дүрген чугаа, оон ужур-дузазы. Орус, тыва уруглар аас чогаалының деннештирилгези: скороговорки, потешки, прибаутки .	2	1	1	Мөөрей «Кым дүргенил?»
7	Кожамыктар, оон темалары. Ада-ие, төрөл-дөргүл дугайында кожамыктар.	3	1	2	Кожамыкка кончуг-ла мен» – мөөрей
8	Йөрээлдер, оларның онзагайы	2	1	1	Шагаа йөрээлдери (мөөрей)

9	Сценажыткан көргүзүт «Күске канчап чылга киргенил?»	2		2	Тыва календарь (беседа)
10	Мифтер дугайында беседа.Тыва болгаш орус аас чогаалында тоолчургу чугаалар, мифтер	3	2	1	Бүгү делегейде билдингир мифтер дугайы
11	«Тыва улустун мифтери, тоолчургу чугаалары». Чыып бижээн А.Д.Арапчор.К-2010	2	1	1	Кичээл-семинар
12	«Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаалар», «Кезер-Мерген тоожузу»...	2	1	1	Кичээл-шинчилел
13	Аас чогаалының хөгжүм, ыры хевири. Хөөмей, сыгыт – эртинге байлаавыс. Тываның ат-сураглыг хөөмейжилери (беседа). Школаның «Амырга» фольклор бөлүү-биле ужуражылга.	2		2	Аудиокассета-диск дыңнаары. Кичээл-ужуражылга
14	«Тыва аас чогаалы – эртинге байлаавыс»	2		2	Кичээл-конференция
15	Кичээл-викторина «Аас чогаалды эки билерлер»	1		1	Альбом кылыры
16	Филология эртемен. кандидады З. Б. Самдан-биле ужуражылга	2		2	Эртемденнер Моол болгаш Бурятияда «Гэсэр» фольклор турсакаалдарының дугайында
17	Чоннун эртинге байлаа – улустун аас чогаалы – кайгамчык чогаалдарның үнген дөзү.	2		2	Түннел кичээл
	Шупту:	34	12	22	

Кичээлдерге ажыглаар көргүзүт материалдары

Делегейде фольклор турсакаалдары

Алтай Республика – «Маадай-Кара»

Армения – «Давид Сасунский дугайында»

Моол болгаш Бурятия – «Гэсэр»

Грузия – «Амиранц дугайында»

Индия – «Махабхарат болгаш Рамаяна дугайында ыры»

Казахстан – «Кызжибек» ...

Калмыкия – «Джангар» ...
Киргизия – «Манас»
Нидерланды – «Нивелунг дугайында ыры»
Осетия – «Нарты»
Туркмения – «Нахир болгаш Зухра дугайында»
Турция – «Кероглы дугайында»
Узбекистан – «Алпамыш»
Тыва – «Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаалар», «Кезер-Мерген тоожузу».

Финляндия – «Калевала дугайында ыры»
Франция – «Роланда дугайында ыры»
Якутия – «Нюргут-Боодур»

Кызыл хоорайда чогаалчыларга тураскаалдыг черлер

Оларның чурттап турган бажыңнарында тураскаалдыг самбыралар. Тускай чыып тургускан презентация «Чогаалчыларга тураскаалдыг черлер – Кызыл хоорайывыста» (видеопрезентация-биле таныштырылга)

Бүгү делегейниң Чогаалчылар хүнү – март 3 (видео-материалдар-биле таныштырылга).

Литература даңзызы

1. Арапчор, А.Д. Тыва улустуң мифтери болгаш тоолчургу чугаалары / А.Д. Арапчор. Тываның Ю.Ш.Кюнзегеш аттыг ном үндүрер чери, Кызыл, 2010. – 180 ар.

2. Кызыл-оол, В.С. Методиктиг сүмелер. Бешки класстың «Төрээн чогаал» ному-биле ажылдаар башкыларга дуза / В.С. Куулар, Д.С. Куулар. ТывНУЧ. – Кызыл, 1992. – 134 а.

3. Күжүгет, Д.Б.«Сактыышкыңнар (Улусчу ёзулалдар, йөрээлдер, кожамыктар, тывызыктар, үлегер домактар)». – Кызыл: ТывНУЧ, 2004.

4. Мартынов, А.Н. Потешки, считалки, небылицы/Н.А. Мартынов. М.: Современник, 1989. – 349 с.

5. Матпаадыр: уругларга аас чогаалы / Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институту; [Ч. Ч. Куулар ред.]. – Кызыл : Тываның ном үндүрер чери, 2010. – 318 с.

6. Самдан, З.Б. От фольклора к литературе / З.Б. Самдан. – Кызыл, 1987. – 78 с.

7. Сүндүп Д.Ч. Тыва улустуң аас чогаалын школаларга өөрөдириниң методиказы/Д.Ч. Сүндүп. – Кызыл: ТывУЧ, 1992.

8. Тыва үлегер домактар, чечен сөстөр. 3-е издание. – Кызыл, 1966.

9. Тувинские народные сказки / [Рос. АН, Сиб. отд-ние, Ин-т филологии; сост., вступ. ст., с. 10-34, подгот. и подстроч. пер. текстов, коммент. и слов. З. Б. Самдан]. – 1994. – 458 с.

10. Тувинские героические сказания. Хунан-Кара Боктуг-Кириш, Бора-Шээлей / [Рос. акад. наук, Сибирское отд-ние, Ин-т филологииисказители; Чанчы-Хоо О. Ч., Маннай О. Н.; сост., вступ. ст., с. 10-38, подгот. текстов, подстроч. пер., коммент. и слов. С. М. Орус-оол; пер. текстов, коммент. к пер. А. В. Кудиярова; музыковед. ст. и нот. записи З. К. Кыргыз]. – 1997. –582 с.

II. Чогаалчылар болгаш школа

Амыдырал-чуртталганың алгакчылары – чогаалчылар хөй-хөй чечен чогаалдарны чонунга бараалгадып турар. Бичии класстар өөреникчилеринден эгелээш, улуг кижилерге чедир номчуттунарынга хандыкшылдыгларның саны чылдан чылче эвээжеп турарын дүвүрел-биле эскерип болур. Чечен чогаалдарны номчуурундан аңгыда, чогаалчының боду-биле ужуражып, ооң чогаалчы мастерская-өрээли азы бажыңыга экскурсиялап баары, ооң адын салган номну холга тудуп сонuurгаары дээш өске-даа сонuurганчыг материалдар литературлуг чурт шинчилелиниң чугула кезектери болуп турар.

– Чогаалчыларның юбилейлиг чылдарынга хамаарышкан «Уран сөске чалгынналгаш...», «Чечен сөс угаанны байыдар» деп чаңчылчаан темалыг ужуражылгаларны гимназияда «Саянның чаңгызы» чечен чогаал клувунуң кежигүннери-биле демнежип эрттирерин уламчылавышаан, «Чогаалчы болгаш школа» аттыг тускай альбомну дерип долдулар.

– Аныяк өскенниң Ада-чуртче, төрээн черинче, делегейже көрүжүн сайзырадыр литературлуг чурт шинчилелиниң угланышкынын деткиир.

– Чер-чуртувустуң байлаа – ажыл-ишчи чон, ооң аразында чогаалчылар биле школаның харылзаазын быжыктырбышаан, атсураглыг кижилерниң үлегер-чижээнге өөрөдир;

– Республикавыста ат-сураглыг чогаалчыларның тураскаалдыг черлерин сонургап, чогаалчы болгаш үе деп билиишкиннерни шиңгээдип алып.

Литературлуг чурт шинчилел ажылының чорудар хемчеглери:

Литературлуг ужуражылгалар: чогаал шинчилекчилери, сайгарыкчылары болгаш критиктер-биле;

Чогаалчыларның автографтарын, хууда таңмазын (экслибизин) салган тураскаалдыг номнарын чыып, даңзылаары, шыгжаары;

Чогаалчылар азы оларның чоок кижилери-биле интервью кылыры, үнүн бижидери;

Литературлуг карта тургузары. Тываның кожууннарының аайы-биле чогаалчыларның даңзын тургузары.

Календарь-тематиктиг план

№ п/п	Теманың ады	Шактарның саны			Билиг хыналдазының хевирлери
		Шултузу	Теориялык кезээ	Практиктиг кезээ	
II. Чогаалчылар болгаш школа					
1	Кирилде кезээ. Чурт шинчилел, ооң адырлары: этнографтыг, төөгү болгаш литература, биолог-географтыг д.о.ө	1	1		Кичээл-лекция
2	Литературлуг чурт шинчилелиниң амгы үеде чугулазы болгаш онзагайы	2	1	1	М.А. Кужугет Лит.чурт шинчилел дугайында
3	ТКУ-нуң Литература музейинче үнүүшкүн	2	1	1	Кичээл-экскурсия

4	Кызылдың №9 Гимназияда «Саянның чаңгызы» чечен чогаал клувунуң кежигүннери-биле ужуражылга	2	1	1	Кичээл-ужуражылга
5	Кызыл хоорайда чогаалчыларның тураскаалдыг черлери (тураскаалдыг самбыралар)	2	1	1	Көргүзүг кичээл. Капсырылга №2: слайд
6	Тыва чогаалдың үндөзилекчилери: С.А. Сарыг-оол, С.Б. Пюрбю, С.К. Тока, В.Ш. Көк-оол, О. Саган-оол, Л.Б. Чадамба, Б.Хөвөңмей, С. Самба, Люндуп, А.Пальмбах, В.Л. Эренчин	2	1	1	Слайдылар-биле ажыл
7	С.А. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдун тоожузу» – тыва чечен чогаалда этнологтук шинчилелдерниң эгезин салган чогаал	3	1	2	Этнографтыг чурумалдарны тывары
8	Тываның улустуң чогаалчылары: С.А.Сарыг-оол, С.Б. Пюрбю, С.К. Тока, М.Б. Кенин-Лопсан, К.-Э.К. Кудажы, Ю.Ш. Кюнзегеш, С.С. Сүрүң-оол, Е.Т. Танова, А. А. Даржай, Ч.Ч. Куулар, Э.Б. Мижит, Н.Ш. Куулар, М.Б. Ховалыг...	2	1	1	Кичээл-семинар
9	Чогаалчыларның юбилейлиг чылдары (Капсырылга-таблицада) «Чогаалчының дазыл-дөзү» деп аттыг литературлуг карта тургузары	2		2	Кожууннарда төөгү-литературлуг черлер
10	Март 3 – Бүгү делегейниң Чогаалчылар хуну. Чогаалчылар-биле ужуражылга:	3	2	1	Эссе «Чогаалчы – ажыл-иштиң алгакчызы».

11	Херээжен чогаалчылар: Е.Д. Танова, З.А. Намзырай, Л.Х. Иргит д.о.ө. Оларның шүлүктери	2	1	1	Демир-үжүк шенелдези
12	Март 21 – Бүгү Делегейиниң Поэзия хүнү «Уран сөске чалгынналгаш...»	2	1	1	Шүлүктөр мөөрейин эрттирер
13	Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынче үнүүшкүн	2		2	Кичээл-экскурсия
14	ТР-ның Улустун чогаалчызы Ч.Ч.Куулар-биле ужуражылга	2		2	Кичээл-ужуражылга
15	«Улуг-Хем» чечен чогаал альманагын ажыдаалы	2	1	1	Редакторлар-биле ажык чугаа
16	Аныяк чогаалчылар-биле ужуражылга	1		1	Кичээл-ужуражылга
17	Чогаалчы, журналист А. С. Шоюн -биле ужуражылга	2		2	Кичээл-интервью
	Шупту:	34	13	21	

Чогаалчыларның юбилейлиг чылдары

2021 чылда	2022 чылда	2023 чылда
Чооду Кара-Күске Күнзекович 85 хар – (май 5)	Эренчин Василий Лудупович – 100 хар (февраль 17)	Саган-оол Олег Карламович – 110 хар (январь 1)
Сувакпит Олег Одербеевич – 95 хар (май 9)	Көк-оол Виктор Шогжапович - 116 хар (март 1)	Чадамба Леонид Борандаевич – 105 хар (март 18)
Шоюн Александр Саң-оолович – 65 хар (август 4)	Серен-оол Владимир Седипович - 80 хар (март 14)	Саая Таспай Өдербеевич – 90 хар (сентябрь 10)
Намзырай Зоя Алдын-ооловна – 80хар(сентябрь 7)	Дуонгар Михаил Монгушевич - 70 хар (апрель 2)	Монгуш Көжелдей Борбак-оолович – 80 хар(октябрь 9)
Салчак Калбак-Хөрекович Тока- 120 хар (декабрь 15)	Ховалыг Маадыр-оол Баргыштанович -75 хар (апрель 30)	

	Кюнзегеш Юрий Шойдакович – 105 хар (октябрь 17)	
	Серенот Нина Даш-ооловна – 70 хар (декабрь 13)	

Бо бердинген капсырылгада чогаалчылар-биле тускай журажылгаларны эртгирери курсту өөредир башкының чогаадыкчы чоруундан хамааржыр.

Программа-биле ажылдап турар үеде ооң чедер-четпези билдине бээр, бо талазы-биле башкылардан үнелиг саналдарны, сүмелерни манап, оларны ажыглап тургаш, бо программаны эде кылып, экижидип болур деп чүвеге бүзүрээр бис. Ынчангаш башкыларның талазындан программаның үнелелин манап тур бис.

Ажыглаан литература данзызы

1. Ломшин, М. И. О литературном краеведении / М. И. Ломшин // Литература в школе. Москва, – 2001.– № 8.– №4. – С. 45-46.

2. Күжүгет, М.А. Литературлуг чурт шинчилелин школага чорудары. Эртегем бижиктер /М.А. Күжүгет. – Кызыл: ТКУ-нуң тыва дыл, тыва чогаал кафедрасының үндүрүлгези, 2009. – А.155-158.

3. Күжүгет, М.А. Литературлуг экскурсия // Материалы международной научной конференции, посвященной 80-летию тувинской письменности (Кызыл, 1-4 июля 2010 года). Ч. 2 / Правительство Респ. Тыва, Тувинский ин-т гуманитарных исслед. при Правительстве Респ. Тыва [и др. ; отв. ред. Бичелдей К. А.]. – Абакан, 2010. – 282 с., С. 41-43.

4. Дыргык-оол, А.О. Школьное краеведение в Чаа-Хольском кожууне. Аранчыновские чтения //Материалы I и II Аранчыновских чтений. – Кызыл: Типография КЦО «Аныяк», 2009. – 180с.

5. Смирнов, В.Г. Художественное краеведение в школе: Кн. для учителя: Из опыта работы / В.Г. Смирнов. – М.: Просвещение, 1987. – 144с.

Башкыларга сүмелээр курлавырлар данзызы:

1. Литературное краеведение в школе [Электронный ресурс]: сб. науч.-метод. материалов / Перм. гос. нац. исслед. ун-т. – Электрон. дан. – Пермь, 2018. –5 Мб; 228 с. – Режим доступа:

www.psu.ru/files/docs/science/books/sborniki/literaturnoe-kraevedenie-v-shkole.pdf. – Загл. с экрана.

2. Прокофьева А.Г. Краеведение в школьном литературном образовании // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал), %5 (13), 2012. www.sisp.nkras.ru

3. Алукаева А.П., Кочеваткина О.В. Введение регионального компонента в учебный процесс / Учеб. пособие. – Саранск: Статуправление, 2005. – 86 с.

Капсырылга

Хүндүлүг өңнүк!

«Аас чогаал тергийннери» деп темалыг анкетаны кичээнгейлиг номчааш, билип турарыңар-биле харыылаңар.

1. Чүге улустуң аас чогаалы дээрил? Кыска тайылбырны бижипти.
.....
2. Улустуң аас чогаалының хевирлерин чыскаап бижинер.
.....
3. Эң бичии уругларга кандыг хевирлерин билир сен?
.....
4. Номчаан тоолдарыңның аттарын сактып бижипти.
.....
5. Алдарлыг тоолчуларның аттарын бижипти (орус база тыва тоолчулар).
.....
6. Фольклор дугайында эртемни чүү дээрил?
.....
7. Тоолдарның эге болгаш төнчү сөстери кандыг ийик?
.....
8. Найырал болгаш күш-ажыл дугайында үлегер домактарны бижипти.
.....

Билиг хыналдазы

1. Тыва чогаалдың эгезин салган эне-чогаалчы кымыл?

2. Тыва литератураның үндезилекчилери кымнарыл?
 3. Орхон-Енисей тураскаалдарында бижикти кым чазып номчааныл? (В. Томсен)
 4. Тыва чогаалдың эң баштай парлаттынган номнары? («Самбукайнын чугаазы», «Чалым-Хая»)
 5. Алдан-Маадырларның тура халыышкыны каш чылдарда база кая болганыл? (1883–1885)
 6. Тываның Улустуң чогаалчыларын адаңар.
 7. Тываның хөгжүм-шии театрын кымның ады-биле адааныл?
 8. Ада-Чурттуң Улуг дайынының чылдарында фронтуга белек чедирген төлээлер аразында тыва чогаалчылар бар, олар кымнарыл?
 9. «Евгений Онегин» деп шүлүктээн романны кым тыва дылче очулдурганыл?
 10. Ынак чогаалчыңның бир чогаалын шээжи-биле чугаалаар.
- 2-ги тур
1. Далашкан күске сүтке дүжер. Кандыг таварылгада ол үлегер домакты ажыглаарыл?
 2. Кымның, чүү деп чогаалындан үзүндү-дүр?
 ...Хоюң чүге ыратпаан сен,
 Кокай ышкаш черлик аза!
 Согур сен бе?» дээн соонда,
 Сога берген – канчаар ону...
 3. «Човулаңның дөвүнчүү», «чолдуң бедик чадазы» кайы чогаалда барыл?
 4. «Арзылаң биле Пар» деп чогаалдың жанры кандыгыл?
 5. Бөлүк авторлар бижээн тоожу?
 6. Саны-Мөгениң прототиви (үлегерлээн маадыры) кымыл?
 7. Шораанның прототиви кымыл? (Ч.Ч. Кууларның «Шораан» деп тоожузунда).
 8. Алдан-маадырларның дугайында чүү деп шии барыл?
 9. Тыва эки-турачыларның Ада-чурттуң Улуг дайынынче аъттанып тура, ырлап турган дайынчы гимнин адаар. Кымның бижээн шүлүү ийик?

10. Ынак чогаалчыңарны адаар. Ооң бир чогаалын шээжи-биле чугаалаар.

**Көргүзүг болгаш үн бижиткен материалдарны, фоточуруктарны,
дыл болгаш чечен чогаал терминнериниң сөстүктөрүн
ажыглаары:**

- 1) «Тоолчу өгбелеривис» («Аас-чогаалдың тергииннери» деп хоорай чергелиг көрүлдениң презентациязы);
- 2) ТР-ниң Улустуң чогаалчызы А.А. Даржайның 70 чыл ою;
- 3) ТР-ниң Улустуң чогаалчызы, тыва чечен чогаалдың үндезикчилериниң бирээзи С.К. Токаның чогаадыкчы намдары;
- 4) «Кижиги күш-ажылы-биле алдаржыыр» ТР-ниң Улустуң чогаалчызы эртемден, мифолог – М.Б. Кенин-Лопсан.
- 5) Чогаалчыларның номнарында мөзү-бүдүш темазы (А.Даржай «Он рубль», Артур Хертек «Оолак»);
- 6) «Аас чогаалдың тураскаалдары – үштээн тывызыктар»;
- 7) Кызыл хоорайда чечен чогаалдың тураскаалдыг черлери.
- 8) Родной язык – душа народа. (Видеоматериалы в международный день родных языков, 21 февраля)

Кичээлдерге ажыглаар көргүзүг материалдары:

I. Делегейде фольклор тураскаалдары

Алтай Республика – «Маадай-Кара»

Армения – «Давид Сасунский дугайында» ...

Монголия болгаш Бурятия – «Гэсэр»

Грузия – «Амиранц дугайында»

Индия – «Махабхарат болгаш Рамааяна дугайында ыры»

(песнь о Махабхарате и Рамаяне)

Казахстан – «Кызжибек» ...

Калмыкия – «Джангар» ...

Киргизия – «Манас»

Нидерланды – «Нивелунг дугайында ыры». (Песнь о Нивелунге)

Осетия – «Нарты»

Туркмения – «Нахир болгаш Зухра дугайында»

Турция – «Кероглы дугайында»
Узбекистан – «Алпамыш»
Тыва – «Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаалар», «Кезер-Мерген тоожузу» ...

Финляндия – «Калевала дугайында ыры»

Франция – «Роланда дугайында ыры»

Якутия – «Нюргут-Боодур»

II. Кызыл хоорайда чогаалчыларга тураскаалдыг черлер (Оларның чурттап турган бажыңнарында тураскаалдыг самбыралар). Тускай чыып тургускан презентация-биле ажыл «Кызыл хоорайывыста Тыва Республиканың чогаалчыларынга тураскаалдыг черлер (Флежкада презентацияны көргүзер. Ооң кол өзээниң эгезин салган башкы – Ооржак Лидия Хорагаевна, Кызылдың 9 дугаар гимназиязынга 2013–2017 өөредилге чылдарында «Уран сөс» тускай курстуң удуртукчузу, дээди категорияның тыва дыл, тыва чогаал башкызы)

* Бүгү делегейниң Чогаалчылар хүнү – март 3. (Флешкада көргүзүг-видеоматериалдар-биле таныштырылга).

Литературное краеведение

На тувинском языке

Редактор *Л. А. Ооржак*

Компьютерная верстка *Л. Д. Донгак*

Корректор *В. В. Монгуш, А. Д. Даржаа*

Подписано в печать 06.10.2022. Формат 60x84 ¹/₁₆.

Физ.печ.л. 1,25.

Отпечатано в издательско-полиграфическом отделе
Института развития национальной школы.
667000, г. Кызыл, ул. Рабочая, 2. тел/факс 8(39422) 6-17-52.